

QUYI VOLGA VA SHARQIY YEVROPA HUDUDLARIDA ETNOMADANIY JARAYONLARDA XORAZMLIKLAR DIASPORASI O‘RNI

Safarova Svetlana Satimovna –

Ma’mun universiteti Xalqaro hamkorlik bo‘limi xodimi.

Maqolaning qisqacha mazmuni: Mazkur maqolada IX – XI asrlarda Xorazm davlatining Xazar davlati bilan siyosiy va savdo – iqtisodiy aloqalarining yozma manbalarda qay darajada aks etganligi xususida so‘z yuritiladi. Umuman IX – XI asrlarda Xazar davlati siyosiy – iqtisodiy munosabatlari muammosi hozirgi kunda nafaqat O‘zbekiston balki, O‘rta Osiyo xalqlari tarixining ham dolzarb muammolaridan biri hisoblanib, bu mavzuga oid birorta yakuniy tadqiqot yo‘q. SHu jihatdan olganda mazkur maqolada IX – XI asrlarda Xazar – Xorazm siyosiy va iqtisodiy munosabatlari mavzusi turli manbalar ma’lumotlari asosida tahlil qilingan va xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Volgabo‘yi, Xazar xoqonligi, Xorazm, yahudolik, al-arsiya, islom, savdo aloqalari, Ibn Fadlan, afrig‘iylar, ma’muniylar, o‘g‘uzlar, bijanaklar.

Аннотация: В данной статье говорится о политических и торгово-экономических связях Хорезмского государства с Хазарским государством в IX-XI веках, отраженных в письменных источниках. В целом проблема политико-экономических отношений Хазарского государства в 9-11 веках считается одной из актуальных проблем истории не только Узбекистана, но и народов Средней Азии, и окончательных исследований не существует. по этой теме. С этой точки зрения в данной статье на основе информации из различных источников проанализирована тема хазаро-хорезмийских политических и экономических отношений в IX-XI веках и сделаны выводы.

Ключевые слова: Поволжье, Хазарский каганат, Хорезм, иудаизм, аль-Арсия, ислам, торговые отношения, Ибн Фадлан, афригиды, Мамуниды, огузы, печенеги.

Abstract: This article discusses the political, trade and economic ties of the Khorezm state with the Khazar state in the 9th-11th centuries, as reflected in written sources. In general, the problem of the political and economic relations of the Khazar

state in the 9th-11th centuries is considered one of the pressing problems of the history of not only Uzbekistan, but also the peoples of Central Asia, and there are no definitive studies. on this topic. From this point of view, this article analyzes the topic of the Khazar-Khorezm political and economic relations in the 9th-11th centuries based on information from various sources and draws conclusions.

Key words: Volga region, Khazar Khaganate, Khorezm, Judaism, al-Arsiya, Islam, trade relations, Ibn Fadlan, Afrighids, Mamunids, Oghuz, Pechenegs.

Xorazm vohasi o'z tabiiy – geografik joylashuviga ko'ra, qadim zamonlardanoq, Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlari aholisi va davlatlari bilan savdo – iqtisodiy aloqalar olib borganlar. Aynan savdo manfaatlaridan kelib chiqib, Xorazm vohasida X – XII asrlarda shakllangan davlatlar yoki, Xorazmni boshqargan sulolalar, bu hududlarda kechgan siyosiy jarayonlarga ham muhim o'rin tutganlar. Shu jihatdan olganda mazkur savdo – iqtisodiy aloqalar natijasida Volgabo'yi va Janubiy Sibir hududlariga islom dini ham kirib kela boshlagan. Xorazm davlati mazkur hududlarda islomning tarqalishida juda katta rol o'ynagan. Ammo haligacha mazkur mavzuni to'la to'kis ochib beruvchi yozma manbalar yo'q hamda tarixshunoslik tadqiqotlari olib borilmagan.

Miloddan avvalgi II asrda Buyuk Ipak yo'lining vujudga kelishi bilan Xorazmning Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa bilan savdo aloqalari yangi bosqichga ko'tarildi. Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'i vujudga kelib, u Xorazm savdo shaharlari orqali o'tardi.

Milodiy II asrda yashab o'tgan mashhur yunon geografi Ptolomeyning «Geografiya» asarida ham bu yo'l to'g'risida ma'lumot mavjud bo'lib, unda muallif Azov dengizidan boshlanib, Quyi Volgabo'yi dashtlari va Xorazm orqali janubi-SHarqqa tomon o'tuvchi yo'l to'g'risida yozib o'tadi¹.

SHuning uchun, bu hududlarda olib borilgan lingvistik tadqiqotlar, mazkur hududlarda qadimdan yashab kelayotgan xalqlar tillarida bevosita xorazmiy tilidan olingan so'zlarning mavjudligini ko'rsatmoqda.

Lingvistik tadqiqotlar natijasida Perm o'lkasida yashovchi komi – udmurtlar, boshqird va osetin tillaridagi bir qancha so'zlar aynan xorazm tiliga mansubligi isbotlangan. Jumladan, komi – udmurt tilidagi “zarñi”(oltin) so'zi, qadimgi xorazmiy tilidagi “zrny(zarnī – oltin)”

¹ Мамбетуллаев М.М. О торговых связях города Хорезма// Города и каравансарай на трассах Великого Шелкового пути //Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. –Ургенч, 1991. - С.44.

soʻzidan olingan (boshqa qadimgi sharqiy eron guruhiga mansub tillarda, masalan, soʻgʻd (zym(zi/ern)) va oʻrta-eron (zarr) tillaridagi oltinni bildiruvchi soʻzlarga qaraganda xorazmiy soʻzi ancha yaqin)².

Bu davrda Volgaboʻyi va SHarqiy Yevropa xalqlari bilan boʻlgan savdo aloqalari jarayonida madaniy aloqalar ham yoʻlga qoʻyilganligi shubhasiz. Savdo, aynan, bir xil xoʻjalik uslubi shakllangan va uzoq vaqt davomida oʻzgarishsiz rivojlangan hududlar bilan olib borilgan. SHu sababli diqqatimizni bir narsaga qaratishimiz lozim. CHunonchi qul savdosini olib koʻradigan boʻlsak, qullar savdosi faqat oʻrta asrlardagina emas, balki to Rossiya istilosigacha Xorazm iqtisodida katta rol oʻynagan. Bu holat, ayniqsa, qulchilik tizimi hukmronlik qilgan davrda Xorazmga koʻchmanchilar bilan boʻlgan savdoda keltirilgan qullar mehnatidan foydalanish, dehqonchilikning, hunarmandchilikning rivojlanishini taʼminlash imkonini beradi. Bu ham oʻz navbatida madaniy almashinuvning rivojlanishiga olib kelgan. Jumladan, xorazmlik savdogarlar oʻzlari bilan madaniy yangiliklarni olib kelganligi va aksincha Volgaboʻyi va Janubiy Sibir xalqlari Xorazm vohasi aholisining madaniy yangiliklarini qabul qilganlar. Bu jarayonlarni quyida davriy uzviylikda koʻrib chiqamiz.

Turk hoqonligining vujudga kelishi natijasida Xorazmning Volgaboʻyi va SHarqiy Yevropa bilan aloqalari yanada jonlanib ketgan. CHunki turklarning Vizantiya bilan savdoni rivojlantirishga intilishi, sosoniylar Eroni bilan munosabatlarning buzilishiga olib kelgan. Endilikda Buyuk Ipak yoʻlining Eron shaharlaridan oʻtadigan qismidan Vizantiya bilan aloqalar olib borishning imkoni yoʻqolgach, savdogarlar Xorazm, Kaspiy dengizi shimoliy sohillari, Kavkaz togʻlari va Qora dengiz boʻylari orqali Vizantiyaga borganlar. Bu munosabatlarda Xorazmning oʻrni qanday boʻlganligini Menandrning turklar yurtiga yuborilgan vizantiyalik Zemarx elchiligi toʻgʻrisidagi hikoyasida koʻrishimiz mumkin³.

² Понарядов В. В. Хорезмийские заимствования в пермских языках// Индоевропейское языкознание и классическая филология – XXI // Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского. – СПб.: Издательство [Институт лингвистических исследований РАН](#), 2017. С. 692-697.

³ Менандр Византиец. Продолжение истории Агафиевой (Отрывок 1–77) // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб.: 1860. – С. 313–470; яна қаранг: Хенниг Рихард. Путешествие византийского посла Зимарха к тюркам на Алтай (569—571 гг.) // Неведомые земли. Т.2. Глава 75. / Пер. с нем. Л. Ф. Вольфсон и Р. З. Персиц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – С. 86-87; яна қаранг: Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древней-ших времен до XVII века// Сочинения. Т.3. – М.: Наука, 1965. – С.29-30.

569 yili g'arbiy turk hoqonining qarorgohida bo'lgan Vizantiya elchisi Zemarxning safari Xorazm (Menandr Xorazmni xoliatlar yoki xoalitlar yurti deb ataydi) orqali o'tgan. Zemarx qaytayotganda (javob tariqasida yuborilayotgan turk elchilari bilan birga), Markaziy Osiyodagi ba'zi davlatlarning hukmdorlari o'z elchilarini ham hoqonning elchilariga qo'shib yuborish istagini bildirdilar. Biroq hoqon faqat xoalitlar (xorazmliklar) hukmdorigagina bunday ish qilishga ruxsat berdi. Bu xorazmliklarning turk hoqonligining savdo aloqalarida katta rol o'ynaganligini ko'rsatadi⁴.

Kama bo'yidan topilgan VI-VIII asrlarga oid Xorazm idishlari Markaziy Osiyoni Volgabo'yi va SHarqiy Yevropa bilan bog'lovchi yo'lning shimoli-g'arbiy tarmog'ining mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Xorazm hududlaridan Kamabo'yining II-VII asrlarga oid Karayakupov madaniyatiga xos bo'lgan o'ziga xos naqshin kamarning bronza to'qalari va Norinjon atrofidan esa taniqli arxeolog O.Menchen-Xelfen tasnifi bo'yicha ust-konetsk tipiga kiruvchi bronza idishlarining topilishi savdo aloqalarining vaqtincha va tasodifiy bo'lmaganligiga guvohlik beradi⁵.

Amudaryoning quyi oqimida joylashgan davlat va tarixiy hudud bo'lgan Xorazm bilan aloqalar xazarlar davlati faoliyatining oxiridagi tarixida muhim o'rin tutgan. Xorazm Markaziy Osiyoning Sharqiy Yevropaga eng yaqin musulmon qismidagi hudud edi. Shuning uchun ham uning hududi orqali Xazarlar davrida shakllangan Sharqiy Yevropa davlatlarining (Volga Bolgariya va Qadimgi Rus) Ichki Osiyo mamlakatlari va islom dunyosi bilan eng muhim savdo va diplomatik aloqalari o'tgan. Xvaliyalar, ya'ni Xorazm dengizi Qadimgi Rusda Kaspiy deb atalganligi xarakterlidir⁶.

Xazariya poytaxti Itilda xorazmliklarning katta jamoasi bo'lgan. Ularning sonidan al-larisiya deb atalgan yollanma askarlardan iborat qorovul tuzildi. (Etimologik jihatdan bu so'z qadimda Orol va Kaspiy cho'llarida yashagan

⁴ Жданович О.П. [Посольство Земарха в ставку тюркского кагана \(перевод и комментарии фрагментов труда Менаандра Протектора\)](#) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 2. – С.6-20; яна унинг: Менаандр Протектор. История: о [посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 году \(перевод и комментарии\)](#) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 1(3). – С.22-32.

⁵ Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.

⁶ Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.

alanlar bilan bog‘liq bo‘lgan aorslarning eroniyzabon ko‘chmanchilar uyushmasi nomiga borib taqaladi). Al-Masudiyning yozishicha, al-larisiya Itil aholisining salmoqli qismini tashkil qilgan, shuning uchun musulmon davlatlaridan kelgan boshqa barcha muhojirlarni ham shahar aholisi “larisi” deb atashgan. Al-larisiya al-Masudiy soni 7000 kishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning ma'lumotlariga ko'ra, ularga vazirlik vazifasi yuklangan. Al-Ma'sudiy davrida u Ahmad ibn Kuya ismli xorazmlik edi⁷.

Sosoniylar davlatining eng chekka chekkasida joylashgan Xorazm faqat 712-yilda arablar tomonidan bosib olingan va nihoyat butun bir asrdan keyin zabt etilgan va shuning uchun ancha kech islomlashgan. Mo'g'ulistongacha bo'lgan davrning oxirigacha, Jovanni del Plano Karpining so'zlariga ko'ra, unda Alanlar, Xazarlar va Ruslardan iborat bo'lgan xristian jamoasi saqlanib qolgan. 8-asrning Vizantiya manbasidan. O'sha paytdagi Xorazm xristianlarini birlashtirgan, markazi Qrim Gotiyasidagi metropolga bo'ysungan va Xazariya hududini o'z ichiga olgan Xvalis yeparxiyasi mavjudligi ma'lum⁸.

Xazarlarning hukmron elitasi davlat mavjudligining oxirgi bosqichida Islom dinini qabul qilganlar aynan Xorazmdan edi. Voqealar ularning zamondoshi – “Mumtoz maktab” geografi al-Muqaddasiy va keyingi ikki arab tarixchisi – ibn Miskavayh va ibn al-Asirning ta'riflaridan ma'lum. Oxirgi ikki muallif, turli tafsilotlar bilan, xazarlarning turklarga qarshi yordam so'rashiga javoban islomlashtirish talabi haqidagi xabarni etkazishadi⁹. Ko'rinishidan, bu xazarlarning sharqiy qo'shnilari bo'lgan o'g'uzlarga tegishli. Bu borada faqat al-Muqaddasiy ruslarni tilga oladi. Lekin u Xazariyada islom dinining qaror topishini Xorazmning shimoliy amiri Ma'mun ibn Muhammadning zabt etilishi bilan bog'laydi¹⁰. Bu voqealar, aftidan, Itilning mag'lubiyatidan keyin sodir bo'lgan, ammo ularning aniq sanasi masalasi aniq emas. Yagona xronologik ma'lumotni qadimgi rus muallifi Yakob Mnikning Vladimir Svyatoslavichning

⁷ Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189.

⁸ [Иоанн де Плано Карпини. История монголов: Текст, перевод, комментарии](#) / Под ред. [А. А. Горского](#), [В. В. Трепавлова](#). – М.: [ИДВ РАН](#), 2022. – 383 с.

⁹ Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189; Якубовский А.Ю. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. Т. XXIV. Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1926. С. 63–92. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 358, 361-364, 367, 371-373, 383-384.

¹⁰ Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189

980-yillardan oldin bo'lishi mumkin bo'lgan xazar yurishi haqidagi guvohligi deb hisoblash mumkin. Demak, islomni qabul qilishga va uning Xorazmga qaramligini tan olishga majbur bo'lgan podshoh boshchiligidagi qayta tiklangan xazarlar davlatining mavjud bo'lgan davrini aniq aniqlash mumkin emas¹¹.

Rossiyaning qadimgi tarixining yana bir qiziq epizodi Xorazm bilan bog'liq. XII qomusiy shifokor Sharaf az-Zamon Tohir al-Marvaziy tomonidan yozilgan “Hayvonlarning tabiati haqida” risolasida islom olamining shimoliy qo'shnilari bo'lgan xalqlar tavsifi berilgan. Unda ruslarning ta'rifi, ularning Xorazmdagi elchixonasi haqida eslatib o'tilgan va ularga islom asoslarini o'rgatish iltimosi keltirilgan. Rus qirolining ismi ko'rsatilgan - Buladmir, ya'ni. Vladimir. Elchixonaning kelgan sanasi hijriy 300 yil bo'lsa ham. (yoki 912 yil), shubhasiz, buzib ko'rsatilgan bu yangilik Vladimir Svyatoslavichning "imon sinovi" haqidagi xronika hikoyasining ishonchliligi nuqtai nazari foydasiga jiddiy dalil sifatida qaralishi mumkin¹².

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar:

1. Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189.
2. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древней-ших времен до XVII века// Сочинения. Т.3. – М.: Наука, 1965. – С.29-30.
3. Жданович О.П. [Посольство Земарха в ставку тюркского кагана \(перевод и комментарии фрагментов труда Менандра Протектора\)](#) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 2. – С.6-20.
4. ——— Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 358, 361-364, 367, 371-373, 383-384.
5. [Иоанн де Плано Карпини. История монголов: Текст, перевод, комментарии](#) / Под ред. [А. А. Горского](#), [В. В. Трепавлова](#). – М.: [ИДВ РАН](#), 2022. – 383 с.

Innovation House

¹¹ Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.

¹² Ал-Макдиси. Ахсан ат-такасим фи маърифат ал-акалим // МИТТ, т. 1. – М.-Л., 1939, с. 185-189

6. Макарий (Булгаков) Митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Кн. вторая. С. 530-533.
7. Мамбетуллаев М.М. О торговых связях города Хорезма// Города и каравансарай на трассах Великого Шелкового пути //Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. –Ургенч, 1991. - С.44.
8. Менандр Византиец. Продолжение истории Агафиевой (Отрывок 1–77) // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб.:1860. –С. 313–470.
9. Менандр Протектор. История: о [посольствах тюрок к персам и византийцам в 568 году \(перевод и комментарии\)](#) // Золотоордынское обозрение. – 2014. – № 1(3). – С.22-32.
10. Понарядов В. В. Хорезмийские заимствования в пермских языках// Индоевропейское языкознание и классическая филология – XXI // Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского. – СПб.: Издательство [Института лингвистических исследований РАН](#), 2017. С. 692-697.
11. Хенниг Рихард. Путешествие византийского посла Зимарха к тюнкам на Алтай (569—571 гг.) // Неведомые земли. Т.2. Глава 75. / Пер. с нем. Л. Ф. Вольфсон и Р. З. Персиц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – С. 86-87.
12. Якубовский А.Ю. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. Т. XXIV. Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1926. С. 63–92.

Research Science and
Innovation House